

İRAN'IN MİLLÎ BİR DEVLET OLARAK GELİŞMESİ

JOHN ANDREW BOYLE

Çeviren: Doç. Dr. BERİN U. YURDADOĞ

Büyük Kuruş tarafından kuruluşunun yıldönümünü kutladığımız İran İmparatorluğu, İskender'in yönetimi altındaki Yunanlıların istilâsı sonucunda parçalanmış; takriben beş buçuk yüzyıl sonra bölgenin yerlisi olan Sasaniler tarafından yeniden canlandırılmıştı. Sasaniler de, kendilerinden önce hüküm sürmüş olan Akamanışlar gibi, menşe itibarıyla Fars, ya da Pars denilen eyaletin güneybatısından dırlar. Esasen İran'ın Batı âleminde kullanılan adı da yine aynı yere dayanmaktadır. Bu şekilde yeniden benliğini kazanan İran İmparatorluğu, Batı Asya'ya hâkimiyet konusunda İskender'in varisleri, Roma ve Bizans hükümdarları ile anlaşmazlığa düştüler. Bu mücadelenin daha sonraki safhaları için Kur'anda şöyle yazılıdır: "Rumlar en yakın bir yerde yenildiler; onlar bu yenilgilerinden sonra üç ilâ dokuz yıl arasında galip geleceklerdir"¹. Bu, Sasani İmparatoru Husrev Perviz'in Bizanslılara karşı giriştiği harbe atıfta bulunan bir âyettir. Husrev Perviz, yirmi yıldan fazla süren harpler esnasında Pers İmparatorluğunun hudutlarını, Daryus'un zamanındaki yerlere, yani Akdeniz ve Ege kıyılarına kadar genişletti. Ancak yine kehanette belirtildiği gibi, Heraclius'un 629'da muzaffer olarak Kudüs'e girişi ile Bizanslılar nihaî zaferi kazanmış oldular. Bu defa her iki imparatorluk ta, o zamana kadar bilinmeyen yeni bir saldırının, Muhammed'in halefleri olan Ebubekir ve Ömer'in idaresindeki Arap ordularının karşısında bozguna uğramaktaydı. Irak'ta Kâdisiye'deki (635) Arap zaferi ile başlayan İran fütuhâtı, Nehavend'deki (624) nihaî muharebe ile sona erdi. Yezdicürt III'in tek başına kaçması ve ölmesi (651) ile 400 yıllık Sasani hükümlerliği sona erdi ve İran, tıpkı Mısır, Suriye ve Mezopotamya gibi, büyük İslâm İmparatorluğunun bir eyaleti haline geldi.

¹ Kur'an, sure XXX, Âyet 1 (Türkçesi için Diyanet İşleri Başkanlığı tercümesinden yararlanılmıştır. 2 nci baskı, 1973).

Mısır, Suriye ve Mezopotamya (yani Irak) bugün Arap ülkeleridirler. İran'ın kendi benliğini nasıl koruyabildiği, Sasaniler devrinden sonra kaybettiği millî birliği, Safeviler zamanında nasıl yeniden kazandığı hususu, anlatılması uzun ve karmaşık bir konudur. İran milletini yok olmaktan kurtaran çeşitli nedenler arasında en önemlisi Fars dili olmuştur. Fars dili de, Norman fütühatını takip eden devrelerde beliren şartların sonucu olarak İngiliz dilinin geçirdiği değişikliklere benzer değişikliklere uğramıştır. Nasıl İngilizce Norman Fransız kelimelerinin etkisi altında kalmışsa, Farsça da Arap kelimeleriyle kaynaşmış, böylece ortaya çıkan bu karışık dil de, Sasani devrinden kalma eserlerde eşine rastladığımız muhteşem bir şiir edebiyatının temsilcisi olmuştur. Almanların *Hochsprache* dedikleri müşterek bir edebiyat dilinin doğuşu, tıpkı Dante'nin İtalyası, ya da Goethe'nin Almanyasına olduğu gibi Hafız'ın İranı'na bir kültür birliği sağlamış, üstelik bu işi, millî birlik henüz geleceğe ait bir ülkü iken, hattâ belki de henüz hiç düşünülmezken gerçekleştirmiştir. Her ne kadar paradoksal ise de, memleketin parçalanışı şiir yeteneklerinin gelişmesine yol açmış, böylece, kasidecileri kendilerine bağlamak amacıyla birbirleriyle yarışa giren bir çok rakip saray ortaya çıkmıştır. Özellikle Hafız devri düşünülürse, İran tarihinde, bundan daha perişan bir devir tasavvur edilemez. İlhanlı devletinin çöküşü sonucunda memleket bir çok küçük devletlere ayrılmış, bunlar arasındaki amansız mücadelenin sebep olduğu kaos, Timur'un gerçekten tahripkâr olan istilâsı yüzünden daha da çok artmıştı. Bununla beraber, tıpkı Heptarchy sırasındaki İngiltere'de olduğu gibi, her yerde "uçurtmalar ve kargalar savaşları" sürüp giderken memlekette sayısız parlak şairler yetişmişti. Hafız, bunlar arasında, sadece, en büyük olanı idi. Mamafih bu devrede, İran halkının millî şuurunun şekil almasında emeği geçen şairler arasında biri vardı ki bunun çabaları, diğerlerinininkini kat kat geçiyordu. Bu şair Ebul Kasım Firdevsi idi. Firdevsi, *Şehname*'sinde, İslâmiyetten önceki İran'ın bütün efsane, masal ve geleneklerini muhafaza etmişti. *Şehname* sayesinde ki alelâde bir İranlı vatandaş, alelâde bir Mısırlı, Suriyeli veya Iraklı'nın aksine olarak, memleketinin tarihinin Mekke'den Medine'ye hicretle başlamadığını bilir —bunu daima böyle bilegelmiştir. Bir İranlı, tarihini, ta Sasanilere ve (Philip'in İranlı bir prensesten doğma oğlu olan) İranlılaşmış İskender'e kadar izler; bu tarihi büyük Kuruş'a değil, Aryan

ilâhları olan efsanevi Cemşid ve Feridun'a dayandırır. Gerçekten Daryus I zamanında yaptırılan Persepolis, İranlılar için daima Taht-ı Cemşid'dir. Mamafih, Millî Efsanenin esas teması, İranla Turan arasında yüzyıl boyunca sürüp giden ve sonunda İran'ın zaferiyle biten mücadeledir. Turanla kastedilen, İslâmiyetten önceki devirde Zerdüştün öğretilerine karşı çıkan İranlı kabilelerdir. Daha genel bir deyimle bunlar, İran İmparatorluğunun kuzey-doğusunda yaşayan, atalarının göçebe hayatını devam ettiren ve güneyde ziraatla uğraşan kabilelerin topraklarına sık sık akınlar düzenleyen kabilelerdir. Büyük Kuruş'u öldüren Masacet'ler de bu kabilelerdendi. Fakat Firdevsi ve çağdaşları için Turan, Kuzey Asya steplerinde çoktan İskitler ve Sarmat'ların yerini almış olan başka bir göçebe ırkı ifade ediyordu. Bunlar Türklerdi. Filhakika bir çok Türk kabileleri ve konfederasyonları milâdî altıncı yüzyıldan itibaren İran'ın doğu kesimlerinde varlıklarını hissettirip duruyorlardı. IX. Yüzyıldan itibaren Halifenin muhafızları ve hassa askerleri, daha sonraları çeşitli Doğu İslâm beylikleri, çoğunlukla Türk kölelerden müteşekkildi. Gaznevî hanedanının kurucusu olan, Firdevsi'nin, *Şehname*'sini kendisi için yazıp ithaf ettiği Sultan Mahmud da işte böyle bir köle idi. Ancak, çok geçmeden Oğuz ya da Guz denen, daha sonra da Türkmen olarak tanınan ve aralarında en meşhurları Selçuklular olan bütün Türk kavimleri güneye ve batıya doğru yayıldılar. İrani da alıp İslâm âleminin bütün doğu kesimine hâkim oldular. Firdevsi, Minorsky'nin "İran İntermezzosu" dediği devrede, yani Arapların çekilmesi ve Türklerin gelmesi arasında geçen devrede doğmuş ve hayatının büyük bir kısmını bu devrede geçirmişti. Minorsky'ye göre "İran hâkimiyetinde bu ara devre olmasaydı, İran'ın millî gelenekleri körleşir, İran'ı Müslüman komşularından ayıran kendilerine özgü ahlâk ve kültür karakterlerinin Safeviler tarafından yeniden canlandırılması fevkalâde zor olurdu."² Bu ara devre, Firdevsi'nin hayatının ileri yıllarında sona ermekte idi: Doğuda Samaniler Karahanlı Türkleri, Batıda Buyiler Gazneliler tarafından yerlerinden yurtlarından edilmişlerdi. Firdevsi'nin ömrü, çok daha büyük bir Türk Hanedanının zuhurunu görmeye yetmedi. Şair bu husustaki duygularının, *Şehname*'ye eklediği Sultan Mahmud hicviyesinde ve adı geçen eseri bu defa da Şehriyar'a ithaf

² *Studies in Caucasian History* (London, 1953) s. 110, not. 1.

etmek üzere yazdığı kısımda belirtir. Şehriyar, bilindiği gibi, Mazenderan'da Bavend'in İranlı hükümdarı idi ve soyu Sasanilerin sonuncusu olan Yezdicürd'e dayanıyordu. Firdevsi'nin, okunduğu kadar da dinlenen *Şehaname*'sinde gerek kendisi, gerek gelecek kuşakların okuyucu ve dinleyicileri için belirtmek istediği şey, ister Selçuk ya da Moğol, ister Özbek ya da Osmanlı sıfatıyla ortaya çıkmış bulunsun, Turan'ın sonunda mutlaka yenileceği, İran'ın muzaffer olacağı keyfiyetidir. Ancak, daha sonra göreceğimiz gibi, öyle durumlar olmuştur ki, zaferin karşı tarafa geçmesi de pek âlâ mümkün sayılabilirdi.

XIII. Yüzyıl Moğol fetihlerinin İran üzerinde icra ettikleri ilk sademe etkisi, İskenderin ve Araplarınkinden az olmamakla beraber, bu fetihlerin nihai yıkıcı tesirleri diğerlerininkinden son derece az olmuştur. Hattâ bunların, İran'ın millî bir devlet olarak gelişmesinde katkıda bulunduğu da söylenebilir. İstilânın getirdiği dehşet, özellikle Horasan'ın fethinde görülen büyük, sistematik katliâmlar, tarihçi Cüveyni tarafından bütün ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Cüveyni, bir şehrin alınmasından sonra nasıl bütün bir halkın katliâmı *topyekân* yokedildiğini, her Moğol askerinin yüzlerce insanın öldürülmesiyle nasıl görevlendirildiğini tekrar tekrar anlatır. Katliâm sonucunun toplam sayısı inanılmayacak kadar yüksektir. İbnülesir'e göre Merv'de 90,000 kişi öldürülmüştür. Cüveyni'ye göre müslüman bir din adamı "yanında bulunan kişilerle birlikte onüç gün ve gecesini şehirde öldürülenleri saymakla geçirmiştir. Bunlar, köylerde, çöllerde, oyuklarda ve benzeri yerlerde öldürülenleri bir yana bırakıp sadece şehirde açıkta görülen ölüleri saymışlar ve bir milyon üçyüzünü aşan bir sayıya ulaşmışlardır." Herat için daha da yüksek sayılar verilmektedir. Cengiz Han'ın damatlarından birinin çarpışma esnasında Nişapur'da öldürülmesi üzerine "şehrin, taş üstünde taş bırakılmayacak, sonunda ekin için sürülebilecek kadar yerle bir edilecek tarzda tahrip edilmesi, intikamın tam olarak alınabilmesi için, kedilerle köpeklerin canlarının bile bağışlanmaması" emredilmişti. Esir olarak Moğolistan'a gönderilmek üzere ayrılan 400 sanatkârın dışında bütün halk öldürülmüştü. Öldürülenlerin başları gövdelerinden ayrılıyor, erkeklerin ve kadınlarla çocukların başları ayrı yerlerde üst üste yığılıyordu. İbnülesir istilâyla ilgili bilginin önsözünde, uzun yıllar "bu olaylara değinmekten çekindiği"ni belirtmiş, "bunları o kadar dehşet verici bulu-

yordum ki, kaydetmekten bile kaçınıyordum” demiştir. “İslâmiyetin ve Müslümanların ölüm darbesi” olarak nitelendirdiği bu olayın “genel olarak insanlar, özellikle Müslümanlar üzerine inen . . . en büyük felâket, en meş’um âfet” olduğunu belirtir³. Moğolların hizmetinde bulunan Cüveyni’nin böyle bir dil kullanması pek mümkün olmamakla beraber, hislerini ifade etmek için yeri geldikçe *Şeh-name*’den aktarmalar yapması ilginçtir. Cüveyni, bu arada Cengiz’i Turan hükümdarı Efrasiyab ile, onun başarısız düşmanı Sultan Celâleddin Hârezmşah’ı da, İranlıların baş kahramanı olan ve sonunda Efrasiyab yenen Rüstem ile karşılaştırır⁴.

Daha sonraki Moğol tarihçisi Reşidüddin’de efendilerinin böyle örtülü bir eleştirisini aramak boşuna olur; çünkü şartlar değişmiştir. Cüveyni eserini yazdığı zaman Moğol istilâsının yarattığı dehşet henüz pek uzak olmayan bir geçmişe aitti; üstelik İran’da kurulan Moğol devleti de henüz çok yeniydi. Halbuki Reşidüddin, *pax Mongolica*’nın en şaşılahtı devrinde, Müslüman bir hükümdarın veziri olmuş, Memlûklere karşı kazandığı zaferlerle, yerleşik halkı göçebe asillerin aç gözlü zorbalığından kurtarmak amacıyla gerçekleştirdiği malî reformlarla ve hepsinden önemlisi, Reşidüddin’in tam anlamıyla ilk dünya tarihi vasfını taşıyan eseri *Camiüttevarih*’inin hâmililiğini yapmakla şöhret bulan büyük yetenekli Gâzan zamanında yetişmiş ve gelişmişti. Yazışmalarında İlhanlı veziri, efendisinden “İran İmparatoru (Husrev) ve Kayaniler krallığının varisi” olarak söz etmekten çekinmez⁵. Prof. Browne, bu konuda hattâ Reşidüddin’den de daha ileri giden İranlı dostlardan bahseder. Bunlar “sadece Timur’u değil, insanlığın başına belâ kesilen Cengiz ve Hulâgû’yu da vatandaş olarak ileri sürme yollarını aramaktadırlar. Halbuki bilhassa Cengiz ve Hulâgû, özellikle İran’da olmak üzere İslâm uygarlığının mahvı konusunda herkesten daha büyük rolü olan kişilerdir”⁶. Bu davranış, bizim İngiltere’de Norman istilâcı-

³ Bütün pasaj E. G. Browne tarafından çevrilmiştir. Bkz. E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, Cilt: III. s. 427-430.

⁴ Bkz. J. A. Boyle, *The History of the World-Conqueror* (Manchester, 1958) Cilt I, s. XXXII ve not 3.

⁵ Bkz. I. P. Petrushevsky, “Rashîd al-Dîn in Persian Historiography of the Middle Ages,” in *Papers Presented by the U. S. S. R. Delegation to the XXVII Congress of Orientalists* (Moscow, 1967) s. 8.

⁶ *A Literary History of Persia*, Cilt III, s. 1x.

larına karşı kabul ettiğimiz tutumun aynidir. Macaulay'e göre, Norman fethini izleyen bir buçuk yüzyıl boyunca "doğruyu söylemek gerekirse İngiliz tarihi diye bir şey yoktur." Bununla beraber "İngiltere'deki hemen her tarihçi, memleketin bu yabancı efendilerinin güçlerini ve ihtişamlarını büyük bir kıvanç duygusu içinde uzun uzun yazmıştır." Çünkü birçok insanların zihninde, hükümdarın büyüklüğü ile memleketin büyüklüğü birbirine bağlı kavramlardır. Macaulay, özellikle, Arslan Yürekli Richard'ın istismarları üzerinde durur⁷. Aynı hakbilirlik –ya da hakbilmezlikle– Reşidüddin ve Vassaf'ın, İlhanlı Gâzan'ın aşağı yukarı aynı düşmanlar, yani Selâhaddin'in halefleri olan Memlûklar karşısında kazandığı zaferleri kutlayışı yerilebilir. Suriye topraklarına sahip olma konusunda Memlûklarla yapılan çarpışmalar Hulâgû zamanında başlamış; son saldırı da 1312-3'de Gâzan'ın kardeşi ve halefi Olcaytu tarafından yönetilmişti. Bu süre içinde İlhanlılar, boş yere, müşterek düşmanlarına karşı Avrupalı prenslerin ittifakını arayıp durdular. Gâzan'ın büyükbabası Abaka (1263-81) Papa ile ve İngiltere Kralı Edward I ile mektuplaşmıştı; babası Argun (1284-1303) Fransa Kralı Philippe le Bel'e bizzat başvurmuştu; Gâzan'ın kendisi de Boniface VIII'ye gönderdiği bir mektupta, daha önce Avrupa prenslerine yapmış olduğu teklifi tekrarlıyor ve anlaşılan Suriye'nin istilası ile ilgili ayrıntılı plâna değinerek şöyle devam ediyordu: "Şimdilik hazırlıklarımızı tamamiyle [plânda belirtilen] şekilde yapıyoruz. Sizin de birliklerinizi hazırlayıp, çeşitli ülkelerin hükümdarlarına haber göndermeniz ve randevuyu kaçırmamanız gerekir. Tanrının izniyle biz [yani Gâzan], bu büyük işi [yani Memlûklara karşı savaşı] tek amacımız olarak ele alacağız"⁸. Bu mektubun taşıdığı önem henüz tam anlamıyla değerlendirilmemiştir. Antik Çağın son devirlerinden bu yana ilk defa olarak, aşağı yukarı eskiden Sasani İmparatorluğunun sahip olduğu topraklar üzerinde kurulmuş olan bir merkezî devlet, Hıristiyan Batı âlemiyle doğrudan doğruya temasa geçiyordu⁹. Şayet daha uzun ömürlü olsalardı, İlhanlılar da, tıpkı Normanlar, daha doğrusu Angevin'ler gibi gerçek bir millî hane-

⁷ *The History of England from the Accession of James the Second*, Bl. I.

⁸ Bkz. A. Mostaert ve F. W. Cleaves "Trois documents mongols des Archives secrètes Vaticanes," *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Cilt XV/3-4, s. 419-506 (471)

⁹ Bu ilişkiler için bkz. Jean Richard, "The Mongols and the Franks." *Journal of Asian History*, Cilt 3, no. 1, s. 45-57.

danlık kurabilirlerdi. Ancak bu hanedan birdenbire sona erdi. Sebep de, hanedanın eskimesi, bozulması değil, varislerin azalması keyfiyetine dayanıyordu. Reşidüddin ve Vassâf'ın yazdıklarından, bir İlhanlı hükümdarının tahta geçişinden önce veya sonra aynı kandan bir çok prensin katledildiğini öğreniyoruz. Mısırlı ansiklopedist Umari'nin, İlhan Ebusaid'in (1316-35) hizmetinde bu lunan bir kaynağa atfen bildirdiğine göre, tahta geçmesi muhtemel olan varisler kendilerini halk arasında gizliyor, bir ticaret veya zanaatla meşgul oluyor, dokumacılık, sepicilik yapıyor, sığır yemi olarak arpa satıyor, ya da benzeri işler yapıyorlardı. Ancak, bütün bu tedbirlere rağmen, Umari'nin kaynağının fikrine göre, Celayir hanedanının kurucusu Hasan-ı Buzurg tarafından 1336'da kukla olarak başa geçirilen Muhammed, Hulâgû'nun soyundan gelen son kişi idi¹⁰. Buna karşılık, Osmanlılar, tahta geçen sultanın cülûstan sonra kardeşlerini öldürtmesi âdetinin uzun süre devam etmesine rağmen, hiç kesintisiz olarak 600 yıl hüküm sürmüşlerdir.

İskender'in ve Arapların yarattığı etkinin aksine, Moğol fetihleri İran dili ve edebiyatı üzerinde kalıcı tesir bırakmamıştır. İlhanlıların etkisi ise bir bakımdan muhakkak ki çok yararlı olmuştur. O zamana kadar tarih yazılırken normal olarak Arapça kullanılırdı. Baştaki hükümdarların da teşvikiyle, Moğol devri, İran vakanüvisliğinin altın çağı oldu. Cüveyni, Reşidüddin ve Vassâf'ın adları bu devirde parladı. Bu devirden itibaren Farsça, sadece İranlı değil, aynı zamanda Hintli ve -bir süre için- Osmanlı tarihçilerinin de dili oldu. Unutulmamalıdır ki büyük şair Sâdi, bu devirde parlamıştır. Daha önce de işaret edildiği gibi Hafız, İlhanlı devletinin çöküşünü takip eden parçalanma devrinde yaşamıştır. Ahlâk değerlerinin düşüşü yüzünden bu devreyi hicveden Hafız'ın yaşlı çağdaşı Ubeydi Zagâni, "İran'da yetişen belki de en ilginç mizah ve hiciv yazarıdır"¹¹. Bu mutsuz devrede Timur tarafından İran'a yapılan çeşitli akınlar için şu noktayı belirtmek yeterli olacaktır: Bu akınlar, sebep olduğu ve üzerine damgasını vuran bütün o katliâmlara, kafatası yığınlarına ve diğer mezalime rağmen hiç bir şekilde kalıcı bir etki yaratmamışlardır; askerlik yönünden ne kadar parlaksalar, siyasal yönden de o kadar verimsiz olmuşlardır. Doğu İran'ı kontrol altına alan

¹⁰ Bkz. Klaus Lech, *Das mongolische Weltreich* (Wiesbaden, 1968) s. 104.

¹¹ Browne, *A Literary History of Persia*, Cilt III, s. 230.

Timur'un ahfadı hakkındaki hükümlerimiz çok değişik olmalıdır. Bunların yaptığı katkılar, İran'ın siyasal değilse bile kültürel oluşumunda birinci derecede önem taşımaktadır. Bunlar, güzel sanatların büyük hamileri idiler. Şahrüh, Ebusaid ve Sultan Hüseyin b. Baykara'nın payitahtı olan Herat bir edebiyat, sanat ve bilim merkezi idi, Rönesans İtalyası şehirleriyle karşılaştırılabilecek değerdeydi. Sultan Hüseyin'in sarayı, büyük klâsik şairlerin sonuncusu sayılan Câmî ile meşhur minyatürcü Bihzâd'ı da celbetmişti. Şurası da bir gerçektir ki, Sultan Hüseyin, Çağatay Türkçesiyle şüirler yazardı. Veziri meşhur Mîr Alî Şîr Nevâ'î ise, bu dilin klâsik yazarların dandı¹². Timurular sonunda pek âlâ bir Türk hanedanı haline gelebilirlerdi.

XV. Yüzyıl boyunca hem İran'a, hem de Orta Doğu'nun büyük bir kısmına hâkim olanlar Türkler, daha doğrusu Türkmen hanedanlarıdır. Bu süre, müteveffa Prof. Minorsky'nin de gayet yerinde bir davranışla dikkatimizi çektiği gibi, daha belirgin devreler arasında kalan ara devrelerden biridir. Bu Türkmenlerin, Şah İsmail'i desteklemek ve böylece İran'ın millî bir devlet olarak kuruluşuna katkıda bulunmak suretiyle oynadıkları rol, hattâ bugün bile iyice anlaşılmuş değildir. İki konfederasyonun, yani Karakoyunlularla Akkoyunluların menşeleri henüz tam anlamıyla aydınlanmamıştır. Minorsky'ye göre bunlar, XI. yüzyılda Selçuklularla birlikte gelen kabilelerin ahfadıdır; bunların varlığı, XIII. yüzyıldaki Moğol fetihlerinden sonra "fatihlerin bu yeni tabakası tarafından geçici olarak maskelenmiştir"¹³. Hive Türkmenlerinin XIII. yüzyıl başlarında Azerbaycan'da faal olduklarını biliyoruz. Hükümdarları Süleyman Şah, Halifenin başkomutanı ve Bağdad'ın Moğollara karşı başarısız kalan müdafii idi. Minorsky'nin makul görülen iddiasına göre bunlar, daha sonraki devrelerde Karakoyunluların esasını teşkil etmiş olabilirler¹⁴. Bu konfederasyon, ilk ortaya çıkış devrinde Van gölünün kuzey doğu kıyılarına yakın olan Ermeni plâtosunda üslenmişti. Hasımları Akkoyunlular ise, bugün Türkiye'nin güney kesiminin bir kısmını teşkil eden Diyarbakir ve Mardin dolaylarında

¹² Mîr Ali Shir için bkz V. V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, çev. V. ve T. Minorsky, Cilt III (Leiden, 1962)

¹³ *Persia in A. D. 1478-1490*. (London, 1957) s. v.

¹⁴ *Studies in Caucasian History*, s. 152, not 2.

yaşıyorlardı. 1410 tarihinde Karakoyunlu Kara Yusuf, daha önce ailesinin epigone Moğol hanedanı olan Celayir hanedanının vassalı olarak elinde bulundurduğu Tebriz'in bağımsız hâkimi oldu. Gerek kendisi, gerek oğulları, Doğu İran'daki Timurlulara karşı genellikle başarılı olan savaşlar yaptılar. Cihan Şah (1437-67) güzel sanatları himaye ederdi; Tebriz'deki meşhur Mavi Camii de o yaptırmıştı. Cihan Şah, Akkoyunlu Uzun Hasan'a (1453-1478) karşı giriştiği savaşta öldürüldü, toprakları da düşmanlarının eline geçti. Timurlulara karşı kazandığı iki büyük zaferin sonucu olarak Uzun Hasan birden kendini bütün İran'ın hâkimi buldu. Topçuluk alanında kendini desteklemeğe çalışan Venediklilerin de teşvikiyle Uzun Hasan, o zamanlar Osmanlılar tarafından daha yeni alınmış olan İstanbul'u fethetme hayaline kapıldı. Şayet bu hayal gerçekleşseydi, Osmanlı İmparatorluğu, yerini, hiç değilse bir süre için, hudutları Boğazdan Orta Asya'ya kadar uzanan bir Türkmen İmparatorluğuna bırakacak; İran'ın Safeviler zamanında yeniden birleştirilmesi çok gecikecek, belki de tamamiyle imkânsız hale gelecekti. Ne var ki bu hülya, Uzun Hasan'ın 1475'te Osmanlılara yenilmesiyle parçalandı. İçlerinde bir takım Akkoyunluların da bulunduğu Türkmenler, daha sonra Şah İsmail'in tahta çıkışında en önemli rolü oynayacaklardır.

Safevilerin tarihi, XIII. yüzyıla, hanedanı kuran ve ona adını veren Safiyüddin (1252-1334) devrine kadar gider. Merkezi Erdebil'de bulunan dinî bir tarikatın başı olan bu zat, Moğolların veziri ve vakanüvisi olan Reşidüddin tarafından da çok saygıdeğer bir kişi olarak kabul edilmektedir. Hattâ mektuplarından öğrendiğimize göre Reşidüddin kendisine hediyeler göndermek âdetindeydi. Önce Sünnî mezhebinden olan bu tarikatın şeyhliği, babadan oğula geçerdi; Anadolu ve Suriye Türkmen aşiretleri arasında da pek çok sempatizan kazanmıştı. Şah İsmail'in büyükbabası Cüneyd (1447-60) zamanında tarikat Şiî mezhebine bağlandı. Herhalde kendisine rakip gördüğü için olacak, Karakoyunlu Cihan Şah tarafından Erdebil'den sürülen Cüneyd (1449'dan 1456'ya kadar) altı yıl Suriye ve Anadolu'da sürgün hayatı yaşadı. Bu süre içinde göçebe Türkmenler arasında oradan oraya dolaştı, bir ara da Trabzon İmparatorluğu üzerine başarısız bir sefer düzenledi. Sonunda Akkoyunlu Uzun Hasan'a iltica etti. Uzun Hasan, kendisi koyu bir Sünnî olduğu halde bu sürgün şahı iyi karşıladı, hattâ onu kızkardeşiyle

evlendirdi. Cüneyd, Sufi müridlerinin başına geçerek Erdebil'de yine eski mevkiini elde etmeğe çalıştı. Bu arzusunu gerçekleştiremeyince Dağistan hıristiyanları üzerine cihat açtı. Başarılı sonuçlanan bir akını diğerleri izleyecekken, şimdi Sovyet Azerbaycanı olan bölgenin hâkimi Şirvan Şah, Cüneyd'in kuvvetleriyle kendi topraklarından geçmesine karşı çıktı. Cüneyd savaşta şehit düştü (1460). Oğlu, Uzun Hasan'ın yiğeni olan Haydar'ı dayısı (yani Uzun Hasan) Erdebil'de başa geçirdi ve kendisini, bir Trabzon prensesinden olan kızıyla evlendirdi. Babasının politikasını izleyen Haydar, "Çerkez kâfirleri"ne karşı üç başarılı akın yaptı; yine babası gibi Şirvan Şah ile anlaşmazlığa düştü. Şirvan Şah, Uzun Hasan'ın oğlu Sultan Yakub'tan yardım istedi; yapılan savaşta Akkoyunlu birlikleri tarafından öldürüldü. Geride bıraktığı üç genç oğlu vardı. Bunların hepsi de Akkoyunlu epigone'lere karşı açılan savaşlara karıştı. En küçükleri olan İsmail, kendisine bağlı bulunanlar tarafından saklandı. Oniki yaşına gelince, ailesinin dostlarını, babası Haydar'ın Sufi müridlerini yeniden kazanmak için ormandan çıktı. İki yıl sonra Akkoyunlulardan geriye kalanları yenilgiye uğrattı; Tebriz'i başkent yaptı; bildiğimiz gibi İran devletini kurmak amacıyla memleketin geri kalan kısımlarının fethine başladı¹⁵.

İsmail'in tahtına sahip oluşu, çoğunlukla Karakoyunlular ile, artık başsız kalmış olan Akkoyunlulardan müteşekkil bulunan müridlerinin gayreti sayesinde mümkün olmuştu. Bu müridlere Şahsevenler deniliyordu. Burada şah kelimesi iki anlama geliyordu – yani, hem Safevî hükümdarını ifade ediyordu, hem de Peygamberin yiğeni olan Hz. Ali'yi-. Şahsevenler, dinî inançları ile mükemmel birer muharip olma vasfını meczetmeleri bakımından Cromwell'in Ironside'larına benzetilebilirler. Şiilik artık İran'ın resmî dini olmuştu. Komşularından dinî yönden ayrılışı da İran'ın milliyetini muhafaza etmesine yaradı. Batı sınırında Osmanlılar, Kuzey Doğu hududunda Özbekler, mutaassıb demesek bile imanlı Sünnilerdi. Hangi taraftan olursa olsun bir hücum vukuunda, İran, kendi tarihleri üzerinde büyük otorite olan müteveffa Prof. Minorsky'nin de belirttiği gibi, bu "Türk hücumlarının dalgaları altında boğulur giderdi. Vecd

¹⁵ Safevî hanedanının kuruluşuna takaddüm eden yüzyılda İran için –"une époque dont les complexités n'ont pas été toutes débrouillées"– bkz. Minorsky, "La Perse au XVe siècle" in *Iranica* (Tehran, 1964) s. 317-326.

karakteri taşıyan bu yeni din, merkezî kuvvetin güçlendirilmesine yardım etti. Diğer yandan, esasında İran milliyetçiliği ile hiç bir ilişkisi olmayan bu yeni doktrin, İranlıların soyut İslâmiyet içinde, daha doğrusu, gerçekler bakımından Türk okyanusu içinde erimesine karşı koyma hakkını sağlayan bir ada vazifesi gördü"¹⁶. İran'ı Türkleşmekten kurtaranların, adları bile Türklüklerini ilân eden Türkmen Şahsevenler veya Kızılbaşlar olması ne kadar paradoksal bir gerçektir.

Şahı sevenler ilk yenilgilerini Çaldıran'da tattılar (1514). İsmail, Osmanlı Türkleri karşısında savaşı kaybetti; başkent Tebriz bir süre Türklerin eline geçti. Bunun sebebi, düşmanın üstün cesareti değil, toplara ve topçulara sahip olması idi. Erkekliğe yakışmaz, korkak bir tutum olarak kabul ettikleri için İsmail'in ordusunda bu tip silâhlar yoktu¹⁷. İyi bir talih eseri olarak, torununun oğlu Şah Abbas (1587-1629), bu tip modası geçmiş batıl itikatlara inanmadığından, ordusunu zamanının en mükemmel silâhlarıyla donattı, Türkler tarafından işgal edilmiş bulunan toprakları kurtardı, hattâ bir süre için Bağdad'ı işgal etti. Şah Abbas, artık gerçek anlamıyla Pretorian muhafızlar haline gelen Şahsevenler'in adedini azaltma gereğini duydu. Dengeyi sağlamak için de "kölelerden" yani Kafkasyalı mühtedilerden müteşekkil süvari birlikleri tertipleyip bunlara mızrak yerine tüfek verdi; İranlı köylülerden bir tüfekli piyade birliği teşkil etti, bu arada topçu birliklerini de ihmal etmedi¹⁸. Şah Abbas'ın askerî başarıları ve reformları, İsmail tarafından atılan temeli kuvvetlendirdi. Safevî hanedanı, işte bu temel üzerinde, başka olağanüstü yetenek sahibi hükümdar verememesine rağmen, Şah Abbas'ın ölümünden yaklaşık olarak yüz sene sonra, 1772'de Afganlar tarafından sona erdirilinceye kadar barış içinde, müreffeh olarak devam edip gitti. Şah Abbas en kalıcı eserlerini bayındırlık alanında verdi: Bugün bildiğimiz İsfahan şehri, yapılan, ya da onarılan yollar, özellikle ormanlık Mazenderan eyaletini bir baştan öbür başa kateden büyük şose, تنها yerlerde ve dağ geçitlerinde yolcuların yağmurdan, kardan korunup barınabil-

¹⁶ "Persia: Religion and History," in *Iranica*, s. 242-259 (252)

¹⁷ Bkz. R. M. Savoy, "The Sherley Myth," *Iran*. Cilt V, s. 73-81 (74).

¹⁸ Bkz. Minorsky, *Tadhkirat al-Muluk* (London, 1943) s. 32-33; *idem*, "Storia dell' Iran islamico" in *Civiltà dell' Oriente* (Rome, 1956) Cilt I, s. 461-513 (496-497).

melerini sağlayan kervansaraylar bunlar arasındadır. İran'ın müsüman hükümdarları arasında sadece Şah Abbas'ın, efsanevi kahramanlar olan Feridun ve Cemşid'le birlikte folklorda yer alması keyfiyeti, üzerinde durulacak ilginç bir gerçektir.

Safeviler tarafından kurulan bu millî devlet, daha önce Akamanış ve Sasani İmparatorluklarında olduğu gibi hanedanın düşüşüyle parçalanabilirdi. Bu durumu önleyen, büyük Asya fatihlerinin sonuncusu olan Nadir Şah'ın dehası olmuştur. Nadir Şah'ın Hindistan, Orta Asya ve Irak'ta kazandığı zaferler, İran'a, bir süre için Akamanışlar zamanındaki hudutları kazandırdı. Moğol İmparatoru tarafından Nadir Şah'a bırakılan ve bugünkü Batı Pakistan'ı da ihtiva eden bu yerler üzerindeki fetihler, geçici olmalarına rağmen, Safevilerin çöküşünün yarattığı aşağılık duygusundan sonra İran'ın prestijini yükseltmişti. Yine bu fetihler, İran'a, düşmanlarını zayıflatmak, bu sayede, Kacar hanedanının kuruluşuna takaddüm eden yıkıcı mücadelelerle dolu o uzun devreyi salimen atlatma imkânını kazandırmıştı. Kacar'lardan uzun uzadıya bahsedecek zaman yok, ancak bunlar lehine söylenecek fazla bir şey de yok. Kacar'lar, XIX. yüzyılda memlekete, daha önce sağlanması mümkün olmayan bir iç huzuru ve emniyeti getirmişlerdir. Fakat bu devrede gerçekleştirilebilen siyasi ve millî başarılar, mevcut rejime rağmen olmuştur. İran'ın bilinçli bir politikayla modernleştirilmesi, ancak, Majestelerinin babaları Büyük Rıza Şah tarafından tesis edilen Pehlevi hanedanı zamanında mümkün olabilmıştır. Kacarların en büyüğü, şüphesiz bütün o barbar zulmüne rağmen, hanedanın kurucusu olan Aka Muhammed Han'dır. Sir John Malcolm'a göre Aka Muhammed Han'ın başkalarının karakter ve duygularını sezme yeteneği fevkalâde idi. Onun, düşmanlarını sindirme konusunda gösterdiği olağanüstü başarıyı, kendisinin bu bilgisiyle, bizzat kendi ruhunun derinliklerindeki sırları herkesten gizliyebilme yeteneğine bağlamamız gerekir. Düşmanlarına karşı kuvvet kullanması, ancak entrika sanatı işe yaramadığı zamanlar bahis konusu olmuştur, hattâ savaşta bile, siyaseti kılıcından daha etken olmuştur"¹⁹. İran halkının millî şuurunun şekil almasında *Şehname*'nin oynadığı önemli role değindim. Anlaşıldığına göre XVIII. yüzyıl savaşlarında "harbin başlangıcından sonuna kadar bir takım kimselerin *Şehname*'den

¹⁹ Aktaran, Browne, *A Literary History of Persia*, Cilt IV, s. 145.

cesaret verici mısralar okuması" âdetmiş. Malcolm, Zend hükümdarları Ali Murad ve Lûtf Ali için bu tip şiirler okumuş olan yaşlı bir seyisi dinleme imkânını bulmuştu. Malcolm'un işaret ettiğine göre, "son şah Aka Muhammed, bu işlerden özellikle hoşlanır ve bu tip ozanlara nişan ve hediyeler dağıtırdı"²⁰. Bu âdetin eski devirlerde de geçerli olduğunu ve bu Millî Destan'dan pasajlar okumanın Şah Abbas'ın Turanlı düşmanlarına karşı kazandığı zaferlerde payı bulunduğunu kabul edebiliriz.

²⁰ *Sketches of Persia*, (London, 1827) Cilt II, s. 204.

Çevirenin notu :

¹ Metnin İngilizcesini temin eden ve Türkçeye çevirmemi öneren Sayın Prof. Dr. Adnan Erzi'ye, çeviriyi gözden geçiren ve özel adların Türkçelerinin tesbitinde lütufkâr yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Sayın Prof. Dr. Neşet Çağatay'a, orjinal metnin ve çevirisinin *Belleten*'de yayınlanmasında kolaylık gösteren T. T. K. ilgililerine minnet borçluyum. Sağ olsunlar.

² Sayın Prof. Dr. Çağatay'ın uyarımları üzerine metinde bir takım tarih hataları görülmüştür. Örneğin, Kadisiye savaşı 635 değil 636, Nehavend savaşı 624 değil 642 olmak gerekir diye düşünülmüş, ancak hatanın daktilo hatası olduğu pek bariz bulunduğundan hiç bir değişiklik cihetine gidilmemiştir.

